

Det upplysta sjuttonhundratalet

av Thomas Altrin

Följande artikel är tänkt som en introduktion till 1700-talets liv och tankevärld. Artikeln är med flit allmänt hållen och spänner över ett antal områden för att ge så många uppslag som möjligt. Är man intresserad av att dyka djupare i någon specifik filosof är det ju lätt att gå till närmaste uppslagsverk. Bilden av 1700-talet som här presenteras är i princip min egen och kan självfallet ifrågasättas på en rad punkter. Förhoppningsvis är den ändå till någon nytta.

Upplysning och förnuft

”Upplysningen är människans uppbrott från sin självvalda omyndighet.” Orden är Immanuel Kants, en av det sena 1700-talets stora filosofer. Därmed sammanfattar han något av upplysningens grundtanke: det handlar om *människan* som i egenskap av sin fria vilja gör ett val på grundval av sitt *förnuft*. Upplysningstänkarna delar inte alltid samma världsbild eller filosofiska grundsyn, som vi snart skall se, men de är överens om sin egen och varandras möjlighet att resonera sig fram till vad som är rätt och riktigt. Upplysningen är ett slags korståg mot vidskepelse och irrationalitet, och därmed även mot religion och kyrkliga auktoriteter. Därför är upplysningen tolerant till sin karaktär och förespråkar religionsfrihet, yttrandefrihet och annat som vi idag förknippar med det liberala samhället. I förnuftstron ligger även en naturlig utvecklingsoptimism, en tro på det mänskliga framsteget. De främsta instrumenten för denna utveckling heter undervisning och uppfostran. Däremot är upplysningstänkarna långt ifrån några demokrater. Vad som förespråkas är snarare *meritokrati* – principen att utbildning och allmän duglighet är avgörande för ens position i samhället snarare än börd. Udden är förstas riktad mot den gamla adeln.

Vikten av en god uppfostran är något som säkerligen satt sina spår hos en rollperson under senare hälften av 1700-talet. Tron på uppfostrans betydelse kommer av de brittiska empiristernas övertygelse om att en människa formas av sina erfarenheter. God eller ond, förnuftig eller oförnuftig är inget man föds till, som man kanske skulle ha hävdats under tidigare epoker, utan något man växer upp till att bli. En upplysningsman som Diderot eller Voltaire menar också att mänsklig lycka kan uppnås genom att var och en rationellt analyserar varje handling och beräknar möjliga utfall och dess konsekvenser. Se där en typisk rollspelare – eller varför inte en manisk rollperson?

Rationalism och empirism

De filosofiska huvudströmningar som dominerar 1700-talet grundläggs redan på 1600-talet. På kontinenten kommer *rationalismen* att dominera. Den grundläggs av René Descartes, som tar avstamp från utsagan att det enda faktum som inte kan betvivlas är den egna tankeverksamheten. (”Jag tänker, alltså är jag!”) Därifrån härleder han med principer hämtade från matematiken ett helt filosofiskt system vars viktigaste princip är den stränga dualismen mellan ande och materia. Anden (dvs den värld som de egna tankarna tillhör) är helt åtskild från den materiella världen och har ingenting med den att skaffa. Logikens regler, som är Descartes arbetsredskap, hör ju till den andliga världen och är medfödda hos människan.

Mot detta ställs den brittiska *empirismen* som den först formuleras hos John Locke. Locke kritiserar den rationalistiska idén om att absolut kunskap kan uppnås genom tankeverksamhet allena. Några medfödda idéer trodde han inte på, utan endast på den sortens kunskap som kommer av sinnesförmimmelser, alltså erfarenhet. Det vi inte på ett eller annat sätt förnimmer kan vi inte veta någonting om. Empirismen förs till sin spets av David Hume som menar att man inte ens kan ha någon kännedom om sitt eget medvetande, inte heller om hur det vi upplever hänger ihop. Det enda vi känner är en rad, på varandra följande sinnesförmimmelser.

Dessa två huvudriktningar kommer att brytas mot varandra under hela 1700-talet, ibland för att blandas samman till en syntes som hos Kant. En elementär kännedom om dessa filosofiska system kan vara lämplig om rollpersonerna tänker röra sig i intellektuella kretsar. Vanligt folk vet i allmänhet ingenting om detta eller andra upplysningsidéer, men rollpersoner brukar ju sällan tillhöra den kategorin.

Mekaniken

*Nature and Nature's laws lay hid in night.
God said, "Let Newton be!" and all was Light*

Orden är en del av Alexander Popes hyllning till Isaac Newton, en annan av 1600-talets framstående hjärnor som fick stor betydelse för 1700-talets tankevärld. Då man tidigare hade ansett att olika företeelser i naturen (fallande äpplen, planeternas rörelser m.m.) styr-

des av Gud eller tingens inneboende *ändamål*, visade nu Newton hur hela världen styrs av ett litet antal, exakt formulerade lagar – mekanikens lagar. Det var helt avgörande för upplysningen eftersom det innebar att religionen fick retirera till någonstans bortom denna världen, och Newtons upptäckter var en viktig seger för det rationalistiska projektet: att världen kan förklaras logiskt.

Newton hyllades under hela 1700-talet, men hans verk banade också vägen för andra tänkare som ville föra över hans mekanik till att omfatta även samhällsvetenskap och biologi. De mest extrema kallades materialister och verkade framför allt i Frankrike. Där skriver la Mettrie sin bok *L'homme machine* ("Den mänskliga maskinen") som förklarar människan helt efter materiens lagar. Någon själ i egentlig mening behövs inte längre. Detta mekaniska synsätt på människan är viktigt, eftersom det är med dessa föreställningar i bakhuvudet som Mary Shelley 1818 skriver sin skräckroman *Frankenstein – the new Prometheus*. Hela robotidén inom litteratur och vetenskap stammar på sätt och vis ifrån la Mettrie. *L'homme machine* blev förstas fördömd av kyrkan. Gud är ju enligt materialisterna "en onödig hypotes".

En mer moderat religionsuppfattning inspirerad av mekaniken är den s.k. *deismen*, tron på Gud som en sorts urmakare som konstruerat och "satt igång" världen, men nu befinner sig på betryggande avstånd. Denna uppfattning delas av de flesta upplysningstänkare.

1700-talets Europa

Innan steget tas från upplysningens tankevärld till vardagslivet kan det vara bra att säga något om de tre viktigaste länderna i 1700-talets Europa: England, Frankrike och Tyskland.

England är det land där utvecklingen mot industrialisering och politisk liberalisering gått längst. Sedan den oblodiga revolutionen 1688 ligger makten framför allt hos parlamentet och därmed hos det spirande borgerskapet – den samhällsklass som driver den kapitalistiska och industriella utvecklingen. England står s.a.s. i samklang med upplysningens idéer, eftersom här redan råder ett liberalt klimat.

Något annorlunda är situationen i Frankrike, där det kungliga enväldet fortfarande råder (fram till 1789 som ni alla vet). Här får upplysningens idéer en helt annan sprängkraft, eftersom de ifrågasätter kungadömet av Guds nåde. Frihet, en annan av upplysningens honnörsord, finns det heller inte så mycket av i ett land där aristokratin fortfarande har kvar många av sina gamla förmåner. I Frankrike har kyrkan också en helt annan makt, vilket gör det riskfyllt att framhärda i öppet ateistiska uppfattningar.

I Tyskland förblir upplysningen – eller *Aufklärung* som det heter – en rent intellektuell rörelse för den bildade eliten. Tyskland är ju splittrat i en mängd småstater där en sorts feodalism ännu råder. Här har den gamla aristokratin alltså ännu ej utmanats av kungamakt eller borgerskap varför den ekonomiska utvecklingen går synnerligen trögt. I övriga hänseenden är dessa småstater mycket influerade av Frankrike, som är tidens kulturella stormakt. I Fredrik II:s Preussen råder förvisso yttrandefrihet – han är en av de "upplysta despoter" som bl.a. Voltaire beundrar högt – men några revolutionära tongångar göre sig knappast besvär.

När därför den borgerliga kulturen, och i viss mån industrialiseringens effekter, avhandlas nedan, kan det vara bra att minnas att detta i första hand gäller England, i andra hand Frankrike.

Nationalismen som ideologi dyker upp i slutet av 1700-talet men är ännu av en ganska fredlig karaktär i Kants anda. Man tänker sig nationerna ungefär som de enstaka blommorna i en blombukett, där var och en adderar sitt till helheten. Att resa mellan de olika länderna är i allmänhet inget problem.

Öffentligt och privat

Under 1700-talet är det den växande och allt mäktigare borgarklassen som är drivande i Europas kulturliv. Denna nya värld växer framför allt fram i de stora städerna – London, Paris, Amsterdam, Hamburg, Berlin. Det är i första hand aristokratin och deras sätt att leva som utmanas, men för borgerskapet är det också viktigt att markera distans till den fattiga underklassen som man försöker resa sig ifrån. Paul Henri d'Holbach, en av upplysningens frontmän i Frankrike, är mycket tydlig i sitt förakt för såväl överklass som underklass, och Goethe skriver 1776 att den "fina" världen i Weimar är "*durchaus scheissig*" – skit rakt igenom. Före revolutionen i Frankrike finns det dock många, som Voltaire, som beundrar den bildade högadeln och önskar inträde till de aristokratiska salongerna.

Uppdelningen mellan privatliv och offentlighet är en modern företeelse som hör den nya borgerligheten till. Till skillnad från tidigare epokers adelsborgar är det borgerliga hemmet uppdelat i skilda rum för skilda aktiviteter (att gå på toaletten, som bl.a. Ludvig XIV gjorde sittande vid matbordet under fina bjudningar, blir nu något man gör i sin avskildhet, helst i smyg). Samtidigt dyker det upp nya offentliga arenor i stadsmiljön där man kan visa upp sig. En typisk sådan är restaurangen. Att äta ute är borgerskapets främsta nöje, men restaurangen visar också att borgarna erövrat den matkultur som tidigare varit adeln förunnad. Istället för adelns servering *à la française*, en sorts medeltida buffé där allehanda anrättningar trängs, blir nu servering *à la russe* på modet, dvs ett mindre antal rätter i en bestämd följd. Det tar då inte så lång tid att äta sig igenom en middag vilket är en förutsättning för restaurangkulturen. Adeln, som inte längre kan tävla med de rika borgarna i konsumtion, börjar istället att markera sin högre börd med vad som kallas *den goda smaken*. Huvudsaken är inte att konsumera mycket, utan att konsumera rätt.

Kaffehuset är en annan institution där stadens intellektuella möts för att prata, byta åsikter och sprida revolutionära idéer. Där kan man för det mesta också få tag på en av de tidningar som blir allt vanligare men än så länge är för dyra för gemene man. Journalisten är alltså en av tidens nya karaktärer. En annan vanlig trycksak är den borgerliga romanen, ofta ganska enfaldiga och sentimentala berättelser som är omåttligt populära, inte minst bland sysslösa borgarhustrur.

Diskutera litteratur kan man annars göra om man har turen att bli bjuden till någon litterär salong. Salongen är en intressant brytpunkt mellan den privata och offentliga arenan, eftersom den tar plats i värdens eller värdinnans privata hem dit endast särskilt inbjudna är välkomna. I de borgerliga salongerna diskuteras inte minst upplysningens idéer, som på målningen av Anciet Lemonnier där alla tidens frontfigurer är samlade hemma hos Madame Geoffrin. Adeln har förstås sedan länge haft sina salonger, som inte minst i Frank-

rike är ett viktigt trappsteg in i hovkretsar. Bildning, retorisk förmåga och kanske poetisk begåvning är viktiga egenskaper om man vill göra ett gott intryck, vilket gör salongerna till tacksamma rollspelsmiljöer (också eftersom persongalleriet är tämligen konstant, vilket underlättar för SL). Se gärna den franska filmen *Løjets skimmer* som är en roande skildring av hovets och salongernas värld på 1600-talet (när det gäller adeln spelar tidsskillnaden ingen större roll).

Tid och utveckling

1776 publicerar Adam Smith sin skrift *On the Wealth of Nations* vilket blir startskottet för den moderna nationalekonomin. Då man enligt tidigare merkantilistiska principer trott att summan av ländernas välstånd är konstant, menar nu Smith att produktivt arbete, inom såväl jordbruk som industri och handel, istället ökar välståndet. Den revolutionerande slutsatsen av detta blir att *alla kan bli rikare samtidigt*. Rikedom är inte längre en fråga om fördelning, utan om utveckling och produktion. Och rikast kommer alla att bli, tror Smith, om staten inte lägger sig i ekonomiska spörsmål utan låter banker, industrimän och andra sköta sitt.

Denna utvecklingsoptimism blir typisk inte minst för 1800-talet, men Smiths läror är också en potentiell källa till missnöje. Samhällets obemedlade, som tidigare betraktat sin låga position som evig och given av Gud Fader, ser nu möjligheten till framtida välstånd hägra, om än långt borta. I missnöjet finns en revolutionär gnista, men också en drivkraft bakom kapitalismen eftersom begäret till ett bättre liv får folk att arbeta mer, och för pengarna köpa industrins nya produkter.

I industrialiseringens tidevarv får tiden en ny betydelse. Jordbrukssamhällets tidsuppfattning är alldeles för inexact för modern produktion där skiften, raster och arbetsmoment måste kunna räknas i timmar och minuter. Uret är ju uppfunnet sedan länge, men får nu en allt viktigare roll i människors liv. Förbättrad teknik gör klockorna mindre och bekvämare, och under 1700-talets andra hälft gör det klassiska fickuret entré. Fickuret är en viktig markör för stil och status, ungefär som mobiltelefonerna i början av 90-talet.

Klassicism och orientalism

I kulturellt hänseende innebär 1700-talet en återgång till klassiska värden. I sin *l'Art Poétique* från 1674 spikar Boileau fast de strama regler som kommer att gälla för all estetisk verksamhet under den s.k. franskklassicismen. Det är med inspiration från Aristoteles som Boileau dikterar exakt hur många akter som skall finnas i ett drama, vad som kännetecknar olika genrer etc. Nyckelorden är enhet, renhet, ordning och *les bienséances* – det passande. Eftersom de antika förebilderna ansågs oöverträffbara bestod den konstnärliga verksamheten i Frankrike under 1700-talet mycket i att apa

efter och skapa enligt mycket bestämda mallar. Det klassiska dramat var den högsta konstformen, och den franska konstnärseliten hade inte mycket till övers för den borgerliga romanen och andra vulgära konstarter som växte fram i England.

Antikvurmen hade framför allt det romerska som förebild och slog igenom på alla områden, inte minst arkitektoniskt. En betydelsefull händelse var när staden Pompeji upptäcktes 1748 under Vesuvius aska. Samlare och konstärer från hela Europa reste till Italien för att skaffa sig en antik kruka eller ta intryck av romerskt måleri och arkitektur (en av dem var Gustav III vars goda skörd finns utställd på Antikmuseet på Stockholms slott).

Samtidigt som man vältrade sig i Europas antika arv fick Europas lärde även upp ögonen för världsdelen bortom denna kontinent, framförallt Asien. Orientalism blev en ny disciplin vid universiteten, en vetenskap som var fullspäckad med rena påhitt från fantasifulla reseskildringar och fördomar om "orientalernas" (ett begrepp som innefattade såväl araber som indier, kineser och många fler) utvecklade mentalitet och barbariska seder. Samtidigt var man otroligt fascinerad av dessa mångtusenåriga kulturer där man anade den västerländska kulturens vagga, deras rikedomar och glömda kunskaper. När Napoleon gav sig iväg på sitt berömda erövringståg till Egypten 1798 hade han med sig lingvister, botaniker, etnologer, orientalisterna m.fl. som skulle samla information om denna uråldriga kultur som Napoleon själv kände stor vördnad inför (även om det var erövrarens vördnad inför de erövrade). Liknande forskningsresor, om än av mer blygsamt slag, genomfördes på många andra håll, t.ex. Carl von Linnés lappländska resa. Det kan vara ett spännande äventyrsuppslag för ett gäng reslystna rollpersoner – helt i tidens anda.

Romantik och reaktion

Mot slutet av 1700-talet börjar allt fler av tidens tongivande gestalter tröttna på upplysningens maniska betoning av förnuft, ordning och disciplin. Mot förnuftstron och franskklassicismens ordningsprincip ställs nya ideal, hämtade ur känslolivets och naturens otvetyglade stormar. Förromantiken, som skall övergå till den "riktiga" romantiken under 1800-talet, uppstår framför allt i England och Tyskland, med diktare som Blake och Goethe. I den politiska filosofin är det Rousseau som är upplysningsprojektets ständige kritiker. Han tror inte på förnuftets möjligheter att skapa en bättre värld utan pekar istället på människans naturliga instinkter och ställer det samhällsliga kollektivet – inte minst familjen – mot upplysningens individualism. Romantiken har dock sin egen individualism: det konstnärliga geniet som inte skapar efter klassicismens regler utan helt fritt efter hjärtat. Ett år före den franska revolutionen föds lord Byron – den romantiske gestalten framför alla. Kanske någons rollperson kan förekomma honom?